

İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği Raporlarında Ermeni Meselesi

Mehmet Okur*

Özet

Ermeniler başta olmak üzere Türkiye'deki Hristiyanların durumu Mütarekeden hemen sonra İstanbul'a gelen İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı ve Yüksek Komiserliği'nin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri olmuştur. Kars'tan İstanbul'a, Trabzon'dan Maraş'a kadar Türkiye'deki hemen bütün Ermenilerle yakından ilgilenen İngiliz Yüksek Komiserleri İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını özellikle bu konu üzerinde yoğunlaştırmışlar, Türk milli hareketini de yine daba çok bu konuda takip etmişlerdir.

Mütarekeyi uygulama ve kontrol etme adı altında yürütülen bu faaliyetlerde İngiliz Yüksek Komiserleri İstanbul'da hükümete, Ermenilerle ilgili özellikle adli ve idari anlamda istedikleri her şeyi yaptırırken, yerel idarecilere karşı da makam, mevki ve hukuk tanımaz bir tutum izlemişlerdir. Nitekim İstanbul'a atanan ilk İngiliz Yüksek Komiseri olan Amiral Arthur Gough Calthorpe, bir yandan Osmanlı Hükümeti'nden Ermeni tehcirine karşıların tutuklanmasını isterken diğer yandan da emrindeki subaylara, kendilerini savunmak adına Ermenilere silah ve cephane dağıtılması talimatını vererek kanlı çatışmalara yol açacak bir takım eylemler içerisine girmişti.

Raporlarını daba çok Ermenilerden ve diğer gayrimüslim vatandaşlardan aldığı haberlere dayanarak hazırlayan İstanbul İngiliz Yüksek Komiserleri, yazılarında Ermenilerin Türklerin baskı ve tebdidi altında olduklarını yazmışlar, hükümetlerinin daba kararlı bir politika izlemesini önermişlerdir. Bununla beraber İstanbul İngiliz Yüksek Komiserlerinden bazıları zaman zaman Fransızların Maraş'ı işgali sürecinde olduğu gibi Ermenilerin Türk köylerini yakıp yıktığı, binlerce sivil insanı katlettiği, yine Doğu Anadolu'da ve Doğu Karadeniz'deki Ermeni nüfusunun Türklere oranla çok çok az olduğu şeklinde raporlar da kaleme almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Mondros Mütarekesi, Osmanlı Hükümeti, İngiliz Yüksek Komiserliği, Ermeni Sorunu

XIX. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası bir sorun haline gelen "Ermeni Meselesi" giderek büyümüş ve Ermeniler, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin ana gövdesini parçalamak için kullandıkları en önemli azınlık grubu haline gelmişlerdir. Artık başta İngiltere olmak üzere batılı büyük devletlerin her biri doğuda bir "Ermeni Devleti" kurulmasını bir Ermeniden daha çok isteyen bir politika izlemeye başlamışlardır. Öyle ki Ermeniler, başta İstanbul olmak üzere ülkenin birçok noktasında ve büyük bir kısmında meşru bir gerekçeye dayanmadan yüzlerce olaya sebebiyet verdikleri halde bu olaylar Avrupa hükümetleri ve kamuoyu tarafından bir hak arayışı olarak değerlendirilmiş, yaşadıkları yerlerdeki nüfus oranlarını göz ardı ederek Osmanlı Hükümeti'nden ıslahat ve muhtariyet talep etmişlerdir.

Batılı devletlerin bu politikası I. Dünya Savaşı ile birlikte yeni ve daha ileri bir safhaya, Osmanlı ordusunu meşgul ve sivil halkı katledecek bir aşamaya gelmiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin "Üçlü İttifak"ta yer alması İngiltere, Rusya ve Fransa'nın, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı bir unsur olarak harekete geçirmelerine neden olmuştu.

(* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Mondros Mütarekesi sonrası ise Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılmaya ve savaş sürecinde söz verilen "Büyük Ermenistan" yaratma projesinin hemen hayata geçirilmeye çalışıldığı¹, bu yönde siyasi ve askerî faaliyetlerde bulunulduğu bir dönem olmuştur.

İtilaf Devletleri'nin lideri durumundaki İngiltere, İstanbul'daki Yüksek Komiseri ve Anadolu'nun birçok noktasına gönderdiği kontrol subayları vasıtasıyla mütarekeyi uygulama ve kontrol etme adı altında bu tür faaliyetlerin merkezinde yer almıştır.

İngiliz Yüksek Komiserleri ve kontrol subayları Ermeni meselesine, İngiltere'nin Türkiye politikası² ve Hristiyanlık düşüncesi çerçevesinde sempatiyle yaklaşıyor ve raporlarını da genelde Ermeniler lehine hazırlıyorlardı.³ Nitekim İstanbul'a atanan ilk İngiliz Yüksek Komiseri olan Amiral Arthur Gough Calthorpe, Ermeni meselesi ile yakından ilgilenmeye ve bu hususta Osmanlı hükümeti nezdinde girişimde bulunmaya başladı. Calthorpe, bir yandan Osmanlı Hükümeti'nden Ermeni tehcirine karışanların bir an önce tutuklanmasını isterken⁴ - hatta bu konuda bir liste dahi sunarken⁵, diğer yandan da dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Ermenilere de çağrıda bulunarak Türkiye'ye göç etmelerini, Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon çevresinde kurulacak olan Ermenistan'ın çekirdeğini oluşturmalarını istedi.⁶ İngiliz Yüksek Komiseri, ilgili vilayetlerdeki Türk halkının muhtemel bir direnişini kırmak için de Ermenilere silah ve cephane dağıtılması yönünde emrindeki subaylara talimat vermek gibi kanlı çatışmalara yol açacak bir takım eylemler içerisinde girdi.⁷

İngiliz Yüksek Komiserlerinin yaklaşımları karşısında Osmanlı Hükümetlerinin sarayın tutumu ise, zaman zaman direnç gösterilse de genelde her istenileni yapmak, kurtuluşu İngiltere'den beklemek şeklinde oldu. Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb'in raporu, Osmanlı Hükümeti'nin ve Padişahın tutumunu açıkça ortaya koymaktadır. Amiral

Webb, 19 Ocak 1919'da Londra'ya gönderdiği telgrafta şu değerlendirmede bulunmaktaydı:

"Görünürde memleketi işgal etmediğimiz halde, şimdi valileri atıyor ve görevden uzaklaştırabiliyoruz. Polisleri yönetiyor, baskınlarını denetliyor, zindanlarına giderek Rum ve Ermenileri işledikleri suçlara bakmaksızın serbest bırakıyoruz. Halife elimizde bulduğucha İslam dünyası üzerinde ek bir denetleme aracına sahibiz... Bildiğiniz gibi padişah bizi buraya yerleştirmek istiyor."⁸

Amiral Webb, 9 Mart 1919 günü kendisini ziyaret eden Damat Ferit ile görüşmesi hakkında da şunları söylemektedir:

- (1) Nitekim 9 Kasım 1918 günü İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Balfour tarafından Calthorpe'a gönderilen bir talimatta, Eger Osmanlı Hükümeti, Ermeni iddialarının yoğunlaştığı altı Doğu Vilayeti'ne bir İngiliz soruşturma heyeti gönderilmesini teklif ederse kabul edilmeyecektir. Buralarda herhangi bir karışıklık çıkarsa derhal girişimde bulunulacak, hatta gerekirse önemli yerleri işgal edilecektir. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, İstanbul, 1992, s. 94.
- (2) İngiltere, mütarekeyi en ağır şekilde uygulamak için İstanbul'a yüksek komiser olarak atadığı memuruna sık sık talimat gönderiyordu. Mondros Mütarekesi'ne İngiltere adına imza atan ve ilk İngiliz yüksek komiseri olarak görevlendirilen Amiral Calthorpe'a 8 Kasım 1918'de gönderilen talimatta, kendisinin Osmanlı ile İngiliz Hükümetleri arasında mütarekenin uygulanması ve Türkiye'deki İngiliz çıkarlarının korunmasında resmi haberleşme aracı olacağı bildiriliyor ve görevinin yalnızca bu konularla sınırlı kalacağını, Osmanlı Devleti ile Müttefikler arasındaki sorunların nihai çözümünün barış konferansına ait olduğunu Osmanlı Hükümeti'ne bildirmesini isteniyordu. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri* (Çev.: Cemal Köprülü), Ankara, 1991, s. 21-23; Akşin, *a.g.e.*, s. 93.
- (3) İngiliz Yüksek Komiserleri, zaman zaman hükümetlerine ters düşen ve Ermeni iddialarını geçersiz kılan raporlar da yazmışlardır. Örneğin tehcir edilen Ermenilerin sayısı konusunda Türkiye'de ve Avrupa'da çeşitli rakamlar havada uçurken ve yüz binlerce Ermeninin öldüğü iddia edilirken 22 Aralık 1918 tarihli İngiliz Yüksek Komiserliği raporu binlerce Ermeninin göç ettirildiğini bildirmekle beraber çok sayıda Müslüman unsurun da Kafkaslardan veya Balkanlardan göç etmek zorunda kaldığı bildirilmekteydi. Raporda yer alan "...her ne zaman Hristiyanlar bir fırsat ve elverişli duruma sahip olsalar, Müslüman komşularından intikam alacakları için çok mutlu oluyorlar..." cümlesi ise Türkiye'deki Rum-Ermeni çete faaliyetlerinin gerekçesini özetler niteliktedir. *The National Archives, Public Record Office, Foreign Office, 371/4157/13/1031*.
- (4) Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara, 2005, s. 116-119.
- (5) İngilizlerin verdiği listedeki her isim tutuklanmadığı gibi, bu listeler dışında da tutuklamalar gerçekleşmiştir. B. N. Şimşir, 23 Ocak 1919 tarihi ile 20 Nisan 1919 tarihi arasında tutuklanmasını istenen kişilerin sayısını 223 olarak vermektedir. Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)'den Ekim 1919'a kadar yalnızca siyasi sebeplerden dolayı 321 kişi tutuklanmıştı. Tutuklamalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara, 2008, s. 92.
- (6) Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, 2008, s. 407-408.
- (7) Selçuk Ural, "Ermenilerin ve İngilizlerin Vilayet-ı Şarkiyeye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Önlemler", *Atatürk Dergisi*, IV/1, (Ocak 2004), s. 107-130.
- (8) Mehmet Okur, "İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki Faaliyetleri, Osmanlı Hükümetleri Üzerindeki Baskıları ve Hükümetlerin Tutumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIX, Kasım 2003, Sayı: 57, s. 1147.

“Sadrazam bugün öğleden sonra beni ziyaret etti. Daha önce özel olarak bana ilemiş olduğu, kendisinin ve efendisi padişahın Allah’tan sonra İngiltere’ye umut bağladıkları yolundaki güvencesini birçok kez tekrarladı ve bu mesajını size iletmemi arzuladı. Savaş tutsaklarına gaddarlıktan ve Ermeni kırımından sorumlu olan kişileri tutuklamak istediğimizi bildiğini, bu kişilerin en kısa sürede yakalanacaklarına ve cezalandırılacaklarına söz verdi.”⁹

Damat Ferit Paşa, Ermeni meselesi ile ilgili tutuklamalardan başka Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti kurulmasına da sıcak baktığını çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Osmanlı Hükümeti’ne her istediğini yaptırmasından ümitlenen Yüksek Komiser Amiral Calthorpe’a 1 Nisan 1919’da Lord Curzon’a gönderdiği yazıda, 30 Mart’ta Damat Ferit Paşa ile yapılan görüşmeye değinmekte ve Ermenistan meselesi ile ilgili olarak atılması gereken adımın Ermenistan Devleti’nin kurulmasına yardımcı olmak ve eğer böyle bir devlet kurulursa bütün Ermenileri bu topraklardan ayrılmaya ve kendi yeni ülkelerinde yeni ve güvenli evler araştırmalarına yönlendirmek olacağı belirtilmektedir.¹⁰

Amiral Calthorpe, aynı raporunda İstanbul’un önde gelen İngiliz dostlarından Sait Molla’nın Ermeni meselesi ile ilgili görüşlerine de yer vermişti.

Calthorpe’un belirttiğine göre Sait Molla, İngiliz Yüksek Komiserliği Askeri Ataşesi’ne İngilizlerin suçluları cezalandırma konusundaki tutumunun yanlış olduğunu söyledi. Sait Molla’ya göre İngilizler, ilk önce savaştan sorumlu olanları cezalandırmak istemişlerdi. Hatta Tefik Paşa Sait Molla’yı çağırılmış ve bunun nasıl sağlanacağını sormuştu. Ancak daha sonra İngilizler, bundan vazgeçmiş ve dikkatlerini sadece Ermeni tehcirinden sorumlu olanları cezalandırmaya yöneltmişlerdi. Bu durum, ülkede İngilizlerin tutumunun partizanca olduğu yolunda bir kaniya yol açmıştı. O’na göre İngilizlerin iste-

ği, Hristiyanlar kadar Müslümanlara da zarar vermiş olanları değil, öncelikle Hristiyanlara haksızlık etmiş olanları cezalandırmaktı. Hâlbuki İngilizler, öncelikle kendilerine karşı savaş ilan etmiş olanları cezalandırmayı düşünmeliydi. Çünkü onlar, Müslüman dünyasının büyük bir kısmını İngilizlere karşı savaşmaya zorlamış ve Türkiye’nin harabeye çevrilmesine neden olmuşlardı.¹¹

İstanbul’da hükümet çevreleri Ermeni meselesi konusunda suçu İttihatçılara atarken ve bu konuda siyasî çözüm çareleri ararken, Anadolu’da Ermeni ve Rum faaliyetlerine karşı tepkiler yükseliyordu. Özellikle İzmir’in işgal edilmesi Türk halkının uyanmasını sağlamış, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde bir direnişe geçmişti.

Anadolu’da başlayan bu direnişin bazı bölgelerde Rum-Ermeni çetelerle çatışmaya dönüşmesi gayrimüslimleri endişeye sevk etmiş, Rum ve Ermeni patriklerinin İtilaf Devletleri kontrol subaylarıyla görüşerek, milliyetçilerin “Hristiyanları katlettiği ya da katledeceği” iddiasında bulunmalarına sebep olmuştur.¹² Nitekim İngiliz kontrol subayı Yüzbaşı Hurst, Yüzbaşı Salter ve Yüzbaşı Eliot ile birlikte Samsun, Havza ve Merzifon’da yaptıkları incelemelerle ilgili olarak 12 Haziran 1919’da Yüksek Komiser Calthorpe’a gönderdiği raporda şunları söylemektedir:

“...Havza’ya geldiğimizde Piskopos beni ziyaret etti. 30 Mayıs’ta camide bir toplantı yapıldığını ve Belediye önünde bir gösteri düzenlendiğini, Mustafa Kemal Paşa’nın da bu gösteriye katıldığını fakat konuşmadığını ancak; (Piskoposa göre) Mustafa Kemal Paşa’nın, Kaymakamın ve Belediye Başkanı’nın kışkırtmasıyla halkın ileri gelelerinden

(9) Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 87.

(10) *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part: II, Series B, Turkey, Iran and The Middle East (1918-1939)*, Editör: Robin Bidwell, Volume: I (The End of The War), University Publication of America, 1988, Doc. 16, (60152), No: 453.

(11) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 1, Doc. 23, (75892), No: 695.

(12) Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, Ankara, 1992, s. 107-108.

Fuat Efendi tarafından şiddetli bir konuşma yapıldığını ifade etti. (Piskoposa göre, bu konuşma Mustafa Kemal'in teşvikiyle olmuştu). Mitinge katılanlardan İzmir'i yeniden almak için gerekirse hayatlarını ve mallarını feda etmek üzere kendilerini hazır tutmaları istendi. Ayrıca mitingi düzenleyenler, bu protestoya katılanlara daha sonra nasıl hareket edeceklerine dair bir telgraf göndereceklerdi. Bu telgrafta onlara ne yapmaları gerektiği hususunda talimat verilecekti...

Piskopostan sonra dört Ermeni kadını da beni ziyaret etti. Kadınlardan biri, camide Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'le ilgili bir konuşma yaptığını öne sürdü. Diğer bir kadında Türklerin, Rumları ve Ermenileri öldüreceklerini söyledi..."¹³

İtilaf Devletleri yüksek komiserleri kendilerine söylenen bu gibi iddialarla ilgili hükümetlerine rapor gönderirken, bazı zamanlarda olayların sebeplerini ve şahsi gözlemlerini de eklemişlerdir. Örneğin; Samsun'daki İngiliz Subayı Yüzbaşı Perring, mütareke sonrası Türkiye'nin genel durumunu, İzmir'in işgali sonrası Anadolu'da ortaya çıkan tepkiyi, Rum ve Ermenilerin tutumunu şöyle değerlendirmekteydi:

"Mütareke imzalandığı zaman Türkiye yıkılmış ve harap olmuştu. Türkiye, son bir var olma umudundan başka her şeyini kaybetmişti. Bu durumda halk kitleleri, neye mal olacağını bilmeden sadece barış ve güvenlik istiyordu.

Doğal olarak İstanbul, bu yıkıntıyı en iyi şekilde nasıl düzeltereğini düşünmeye başlamıştı. Birer birer partiler ve gruplar ortaya çıkmaya başladı. Böyle bir ortamda mevcut barış şartlarını Türklere kabul ettirmek kolay olurdu. Ancak Yunanlıların 15 Mayıs'ta İzmir'e çıkması bu ihtimali ortadan kaldırdı.

Bunu direnme devresi takip etti ve Merkezi Hükümetin (İstanbul Hükümeti'nin), Müttefik kuvvetlerinin iyi niyetlerini elde etme ve bütün Müslüman dünyasını et-

kileme ümitleri azaldı. Buna karşılık olarak, Türkiye'yi kendi eylemleriyle kurtarmaya çalışan askeri bir grup ortaya çıktı. Bu grup, İstanbul'un Müttefik Devletlerin baskısı altında olduğuna ve herhangi bir direnişin dışarıdan yapılması gerektiğine inanıyordu. Bu grubun başında Mustafa Kemal Paşa vardı.

Mustafa Kemal, halkı uyandırmak için çalışmalarına başladı ve Müttefik kontrolünden uzak olan Amasya'yı kendine üs yaptı. Buradan, Harput ve Diyarbakır bölgesine kadar temsilciler gönderdi. Samsun'daki askerî ve sivil idarecilerden Refet ve Hamit Beyler tarafından desteklenen Mustafa Kemal, bölgedeki Türk milis kuvvetlerini de yeni oluşturmaya başladığı ordusuna dahil etti.

Bu hareket devrimci ve tehlikelidir. Amerikan misyonerleri tarafından desteklenen Rum ve Ermeni yetkilileri, Türklerin kendilerine karşı bir katliama girişeceği konusunda feryat etmektedirler. Mustafa Kemal ve diğer milliyetçi liderler ise böyle bir durumun söz konusu olamayacağını ilan etmişlerdir. ..."¹⁴ Hatta zaman zaman halkı provokasyonlar karşısında uyaran konuşmalar da yapmışlardır. İngiliz kontrol subayı Perring'in bildirdiğine göre Alay Komutanı Ruşen Bey Samsun'un Bafra Belediyesi'nde Türk, Rum ve Ermenilerin katıldığı bir toplantıda (19 Eylül 1919), heyecanlı bir konuşma yapmış ve şu ifadeleri kullanmıştır: "Türkiye ve Türk, insanlık, cömertlik, medeniyet, adalet, özgürlük ve eşitlik anlamına gelen iki kelimedir."¹⁵

Perring'in belirttiğine göre Alay Komutanı Ruşen Bey Ermenilere yönelik de şunları söylemişti: "Size yapılan her şey doğrudan doğruya yapıldı. Kendi yıkımınızın sebebi siz oldunuz. Türk Hükümetinin size karşı olan insanlığını ve cömertliğini anlamak istemediniz. Allah da sizi cezalandırmayı diledi. . . Yeni hükümet Türk topraklarında ne Pontus ne de

(13) FO 371/4158; Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 15-22; Yüzbaşı Hurst tarafından 12 Haziran 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderilen rapor.

(14) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: I, Doc. 75, (151212).

(15) FO.371/4159/1759/2245.

bir Ermenistan kurulmasına asla izin veremeyecektir.”¹⁶

İzmir’in işgaline tepkilerin yükselmesi, milli hareketin giderek güçlenmesi, bu güçlenmenin bir sonucu olarak Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz üzerindeki Ermeni-Rum operasyonlarına karşı alınması gereken tedbirleri görüşmek amacıyla Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti’nin ortak girişimiyle Erzurum’da bir kongre toplanması “Büyük Ermenistan” kurmayı hedefleyen İngiltere’yi endişeye sevk etmişti.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, Erzurum Kongresi’nin devam ettiği günlerde Londra’ya gönderdiği telgrafında Mustafa Kemal Paşa’nın faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığı ve Ermenilerle ilgili endişesini şu şekilde dile getirmekteydi:

“Yunanlıların İzmir’e girmesinden beri Doğu Anadolu’da belirli bir politik rahatsızlık vardır. Bu nedenle 7 Ağustos’ta Erzurum’da Milli Hareketin kongresi yapılmıştır.¹⁷ İstanbul tarafından geri çağrılan Mustafa Kemal, bu emre uymayarak Erzurum’a geçmiş ve orada kongrenin başkanı olmuştur. Ayrıca Erzurum’u milliyetçi hareketin merkezi yapmıştır. O, aynı zamanda Kongre ve Sultanın emrinde olduğunu fakat hükümetin emirlerine uymayacağını belirtmiş, Yunan ve Ermeni işgallerine karşı silahlı mücadeleyi tercih etmiştir.

Bölgede Türk askerinden oluşan kısmen silahsızlandırılmış 4 tümen, çok sayıda silah ve mühimmat dışında eski askerlerden oluşan silahlı sivil bir topluluk mevcuttur. Ayrıca 30.000 kişilik düzensiz Kürt gruplarının da Mustafa Kemal’e katılması muhtemeldir. Bu durumda Ermenistan’a bir saldırı ve Kars’taki Tatarların yardımıyla Kars Vilayeti’nin bu güçler tarafından işgali hala muhtemeldir. Zaten Tatarlar tarafından Ermenistan’a karşı yürütülen saldırılar artmıştır.”¹⁸

Benzer bir rapor Temmuz 1919 başında Karadeniz Bölgesi’nde kontrol faaliyetlerinde bulunan Yarbay Ian Smith tarafından da gönderilmişti. Ian Smith, Yüksek Komiser Amiral Calthorpe’a gönderdiği raporda, İzmir’in Yunanlılar tarafından işgalinin Karadeniz Hristiyanları üzerindeki etkisine, Rumların ve Ermenilerin bölücü faaliyetlerine, büyük devletlerin bu faaliyetlere verdiği desteğe değinmekte ve Türk halkının tepkisi üzerinde durmakta idi. Ona göre gerek Doğu Anadolu’da gerekse Karadeniz’deki Müslümanlar arasındaki rahatsızlığın temelinde Rum ve Ermeni çetelerinin politik gerekçelere dayanan eylemleri yatmaktaydı.¹⁹

Yarbay Smith’e göre milli hareketin başlamasında en önemli nedeni İzmir’in işgal edilmesi olmuştur. Özellikle Yunanlılar ve Ermeniler tarafından katliama uğrama korkusu, Büyük Ermenistan ve Pontus Rum devleti kurulmasına dair planlar ve müttefiklerin bu unsurlara verdiği destek milli hareketi güçlendiren unsurlar olmuştur.

Yarbay Smith, Erzurum Kongresi ile ilgili olarak ise Erzurum’da milli hareketin ciddi faaliyet içersinde olduğunu, ulusal savunma örgütlerinin resmi bir yapıya kavuşturulmaya çalışıldığını, ülke içersindeki Hristiyanlara ve müttefiklere karşı nasıl bir mücadele yürütüleceğinin planlandığını bildirmekteydi. İngiliz kontrol subayı Mustafa Kemal Paşa ile ilgili olarak da, onun vilayetlere bir yazı gönderecek, resmi ve askeri kimliğinin yurdun Yunan ve Ermenilerin emellerine kurban edilmesindeki mücadelede engel oluşturduğunu ifade ettiğini belirtmektedir.²⁰

(16) FO.371/4159/1759/2245.

(17) Amiral Calthorpe’un belirttiği tarih Erzurum Kongresi’nin kapanış tarihidir. Bilindiği üzere Kongre 23 Temmuz – 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Erzurum Kongresi’nin toplanma süreci ve aldığı kararlarla ilgili bkz.: Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk I, İstanbul, 1989; Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz I, İstanbul, 1993, Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993, Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi I, Erzurum Kongresi*, İstanbul, 2008.

(18) Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 86-87.

(19) FO.608/111/1461/5027/17; FO.608/113; Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 51.

(20) FO.608/111/1461/5027/17; FO.608/113; Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 51.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck ise 10 Ekim 1919 tarihli raporunda, Sivas Kongresi, kongrenin Ermeni meselesine yaklaşımı ve Anadolu'daki diğer gelişmeler hakkında özetle şu değerlendirmelerde bulunmaktaydı:

“Sivas'taki kongre Erzurum'daki kongrenin ileri bir adımı idi. Erzurum Kongresi sadece Doğu vilayetlerinin temsilcisi olduğunu iddia etmişti. Fakat 4 Eylül'de toplanmış olan Sivas Kongresi daha da ileri giderek Avrupa'daki Türkiye dâhil bütün ülkenin temsilcisi olduğunu ileri sürdü ve hükümet fonksiyonunu üzerine aldığını bildirdi. (Barışın sağlanması için de) değişik çözüm önerilerinde bulundu. Ayrıca Hükümete ve İtilaf Devletlerine yönelik manifestolar ilan etti.

Kongre, mütareke tarafından tespit edilen sınırlar içerisindeki bütün Osmanlı bölgelerinin bölünmez bir bütün olduğunu kabul etti. Kongreye göre bu bölgelerin hepsinde Müslümanlar çoğunlukta idi ve bu bölgelerdeki bütün Müslümanlar kardeşti. Milli güçler, Osmanlı idaresindeki bölgelerin bağımsızlığı, bütünlüğü ile Halife ve Sultanın korunması için çalışacaktı. Osmanlı bölgelerinde bağımsız bir Rum veya Ermeni devleti projesi kesinlikle kabul edilmeyecek ve Müslüman olmayanların eşit hakları korunmakla beraber onlara özel imtiyazlar verilmesi reddedilecekti...”²¹

Sivas Kongresi'nden kısa bir süre sonra Samsun'daki İngiliz Subayı Yüzbaşı Perring tarafından Yüksek Komiser Amiral Robeck'e gönderilen raporda da Samsun Mutasarrıfı Hamit Bey'in, Pontusçu eşkıyalara yönelik başlattığı askerî operasyon ve tutuklama girişimlerinin Yüzbaşı Poplewell tarafından dikkatle takip edildiğini bildirmekte ve iyi örgütlenmiş Türk ve Laz çetelerine sahip millî hareketin Hristiyanlara karşı harekete geçebileceğini iddia etmekteydi.

Perring'in raporuna göre, İngilizlerin Samsun'dan çekilişi, Millî Hareketin cesaretini artırmıştır. Hatta bu durum yerel İttihat

ve Terakki Cemiyeti'ni daha sert davranmaya meylettirmiştir.

Pering, Türkler tarafından benimsebilecek olan Türk sorununun en tatmin edici çözümü olarak, İzmir ve Adana'nın boşaltılması ve bütün Anadolu'nun Ermenilere herhangi bir toprak verilmeksizin İngiliz veya Amerikan mandası altına sokulmasını önermekte ve İzmir'in Rumların elinde bırakılmasının veya Ermenilere toprak verilmesinin bölgede karışıklığa yol açabileceğini bildirmektedir.²²

İngiltere'nin Karadeniz Orduları Komutanı General Milne de Pering'in endişelerine katılmaktaydı. General Milne, 20 Ekim 1919'da İngiliz Savaş Bakanlığına gönderdiği yazıda, Mustafa Kemal ve onu takip edenlerin için en önemli konunun İzmir'in işgali²³ ve Ermeni meselesi olduğunu bildirmektedir.

Milne'nin raporuna göre; “...Ermenistan'da problem o kadar karmaşıktır ki, orada çok az Ermeni vardır ve bağımsız bir Ermenistan yaratma konusundaki kapsamlı bir plan, oldukça büyük kuvvetlerin kullanımını gerektirecektir. Bu konudaki duygular yoğundur. Hatta Damat Ferit Kabinesi dahi, hiçbir Ermeni'nin tekrar memleketine dönmemesi hususunda katı emirler yayınlamıştır. Bununla birlikte çözümün belli sınırlar içinde olması şartıyla, güç kullanılmaksızın tatmin edici bir çözüm bulma ihtimali vardır.

Bu konuda öne sürülen kanıtlar... Savaş Ofisi'ne gönderilen raporlarda incelenebilir. Bu raporlar Türklerin Erzurum sınırında savunma durumunda bulduklarını açıkça göstermektedir. Yine bu raporlar Türk liderlerinin bazı şeyleri kabul etmeye hazır olduklarını göstermektedir...”²⁴

(21) Sivas Kongresi'nin toplanma süreci ve aldığı kararlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk I*, İstanbul, 1989; Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Amlarla*, Ankara, 1997; Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi II, Sivas Kongresi*, İstanbul, 2008.

(22) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: I, Doc. 77, (151132).

(23) İzmir olayları o kadar etkili olmuştur ki, İzmir'in boşaltılması ve Türkiye'ye geri verilmesi, her Türk'ün en fazla istediği şeylerden biridir. Aynı durum Ermenistan için de geçerlidir.

(24) *British Documents On Foreign Affairs*, Volume I, Doc. 76 (151221).

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck ise 11 ve 24 Kasım 1919 tarihli raporlarında Türkiye ile imzalanacak barış antlaşmasının gecikmesinin bu ülkedeki Hristiyanlar unsurları için iyi sonuçlar doğurmayacağını, çünkü Türklerin Hristiyan vatandaşların hayatını çekilmez hale getirdiğini, Türk subayların hiçbir teşebbüste bulunmadığını iddia etmekte ve her tarafta yersiz-yurtsuz Ermeni göçmeni bulunduğunu yazmaktadır.²⁵

Bu arada Antep, Urfa ve Maraş'ın Fransızlarca işgal edilmesi ve bu işgalde Fransız ordusu içinde yer alan Ermeni askerlerin yaşlı-çocuk ayırt etmeksizin sivilleri katletmeye başlamaları²⁶ Türk halkında büyük bir infial yaratmış ve silahlı mücadeleye girişmesine neden olmuştu.²⁷ Bu olay İngiliz belgelerine farklı şekilde yansımıştı. General Allenby'ye gönderilen bir raporda, Maraş'ı işgal eden Fransızların bir süre sonra buraya Ermeni askerleri getirdiği, Ermenilerin Türk köylerini yakıp yıktığı, binlerce sivil insanı katlettiği, Fransız askerlerin bütün bu olan bitenlere göz yumduğu²⁸, Fransızların başarılı olamayıp geri çekildikten sonra da Ermenilerin çarpışmaya devam ettiği belirtilirken²⁹, İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği raporlarına "milliyetçiler Ermenileri katlediyor şeklinde geçmişti." Yüksek Komiser Amiral Robeck, Lord Curzon'a gönderdiği 10 Şubat 1920 tarihli raporda, Fransız işgal bölgesindeki olayları şöyle anlatmaktaydı:

"Antep, Fransızlara karşı isyan etti. Milliyetçi haydutların Araplarla işbirliği yapması muhtemeldir. Bölgede 7 Ermeni köyü basıldı. 1500-2000 civarında Ermeni öldürüldü. Bir kısmı korkunç işkenceler maruz kaldı. Şu anda Milliyetçiler üç koldan Ermeniler üzerine yürüyorlar. Ermeniler için çalışan iki Amerikalı, Kilis ve Antep'te öldürüldü. Bu olaylar üzerine Ermeniler Adana'da toplanıp Fransız komutan General Gouraud'a bildirilmek üzere aşağıdaki kararları aldılar:³⁰

1. Ermeni askeri örgütün kurulması

2. Jandarmanın bütün şüpheli Müslümanları yok etmesi, kuvvet üstünlüğünün Hristiyanlara geçmesi

3. Hristiyanları korumak için silahlandırılması

4. Türk taraftarı gibi bir izlenim veren Maraş Valisi Andre'nin azledilmesi."

Antep, Urfa ve Maraş'ın Fransız işgali döneminde yaşanan bu olaylar Barış Konferansı'nın üzerinde durduğu konulardan birini oluşturmuş, İstanbul'un Türklerin elinden alınmayacağı resmen bildirilirken Anadolu'da konuşlandırılmış Müttefik güçlerine yönelik saldırılara ve Ermeni katliamlarına hemen son verilmemesi durumunda, Türkiye'nin aleyhine olmak üzere teklif edilen barış şartlarında değişikliklere gidilebileceği şeklinde tehditvari bir uyarıda da bulunulmuştur.³¹ Bu uyarı Yunan kuvvetlerine karşı milli mücadele güçlerinin gerçekleştirdiği saldırılara yönelik olduğu kadar, özellikle de Kasım 1919'da Fransızların kontrolüne bırakılan Kilikya, onun kuzeyinde kalan bölge ve Batı Anadolu'daki irili ufaklı tüm direniş eylemlerini de kapsamaktaydı.³²

(25) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: 3, Doc. 44 (E 3148/19/44). Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, s. 195; Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 227-228.

(26) Elbistan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine gönderilen bir telgrafta, Maraş'ı işgal eden Fransız ordusunda bulunan Ermenilerin Müslümanlara saldırısının katliam derecesine vardığı bildirilmekte ve acilen yardım talep edilmekteydi. *Ankara Üniversitesi, Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Arşivi*, K.31, G.134., B.134-2.

(27) *TİTE*, K.19, G.98, B.98-1; *TİTE*, K.19., G.12. B.12-1; *TİTE*, K.20., G.35, B.35-1.

(28) Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerinde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 2007, s. 83. Fransa'nın Yakın Doğu Ordusu Kumandanı Dufieux ise Ermeniler için Fransa'nın elinden geleni yaptığını, Kilikya'daki bütün Ermenilerin canlarını ve mallarını garanti etmek gibi bir yükümlülüklerinin olmadığını, gene de ellerinden geleni yaptıklarını bildirdi. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, TBMM'den Sakarya Savaşı'na, (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921), Ankara, 1995, s. 26.

(29) Aynı zamanda bu raporda, Fransızların pek sevilmediği, insanların İngilizlerin geri gelmesini umut ettiği, Müslümanların ve Ermenilerin bu konuda aynı düşündüğü, hatta Maraş'taki bu olaylardan sonra Fransızların en azlı düşmanının Ermeniler olduğu da belirtilmekteydi. *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: I, Doc. 157, (E 1580/47/44).

(30) *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part: II, Series B, Turkey, Iran and The Middle East (1918-1939)*, Editör: Robin Bidwell, Volume: 3 (The Turkish Revival, 1921-1923), University Publication of America, 1988, Doc. 44 (E 3148/19/44); Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1982, s. 189-190.

(31) Ermenilerin katledildiğine dair Barış Konferansı'na ve Avrupa kamuoyuna yansıyan haberlerin aksine bölgede Türkler katledilmekteydi. Bahsedilen dönemde Fransız askerleri ve Ermenilerden meydana gelen kuvvetler, Adana batısında bulunan Kahyaoglu Çiftliği'nde 12'si kadın, 3'ü çocuk 42'1 Türk'ü öldürdü. Bir çok Türk Türk-Fransız-Ermeni katliamından bölgeyi terk etti. Kasım Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1963, s. 157; *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, Cilt: VI, Ankara, 1974, s. 156.

(32) Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)*, s. 45.

Bu arada Doğu Anadolu'nun Ermeniler ve ayrılıkçı Kürtler arasında paylaşılması hususu hem barış konferansında hem de Türkiye'de bütün hızıyla sürmekteydi. Bu konuda İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck, 24 Şubat 1920'de Lord Curzon'a gönderdiği raporda, Kürt lider Seyyid Abdülkadir'in 21 Şubat'ta Yüksek Komiserliği ziyaret ederek kendilerine İngiltere Hükümeti'nin Kürt istekleriyle uyuşan bir Kürt politikası takip etmesi yönünde ateşli bir başvuruda bulunduğu bildirilmektedir.

Seyyid Abdülkadir ile görüşen İngiliz Yüksek Komiserliği Baş tercümanı Mr. Ryan bu konuda şu bilgileri vermektedir:

"...Seyyid Abdülkadir'in Kürdistan'ın geleceğine ilişkin fikrinin temelinde, İngiliz koruması yatmaktadır.³³ Ancak eğer Majestelerinin hükümeti tarafından Kürtlere tam bir otonomi sağlanırsa, Türk bayrağı altında kalmaya da razıydılar. Zira onlar, Kürdistan'ın farklı devletlerin koruması altında küçük devletlere bölünmesini istemiyorlardı. Ona göre Paris'te böyle bir hava vardı. Onlar, Kürt bölgeleri içinde Ermeni egemenliği altına sokulmamalıydılar. Eğer böyle bir şey olursa, dünyadaki en güçlü işgal ordusu dahi barışı sağlayamaz. Ayrıca onlar, Barış Konferansı tarafından kabul edilecek bir Kürt-Ermeni sınırına razıydılar..."³⁴

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck aynı raporunda Mustafa Kemal Paşa'nın, bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasına karşı alınacak önlemleri tartışmak amacıyla bazı Kürt, Türk ve Arap liderlerini Erzurum'da bir toplantıya çağırıldığını da belirtmektedir.³⁵

Yüksek Komiser Yardımcısı Amiral Ryan ise Kürtlerle Türkler arasında politik olarak fark olmadığını, çoğunluğunun milliyetçilerle birlikte hareket ettiğini, geri kalanların da değişik derecelerde Kürt milliyetçi duygularına ve kısmen anti-Türk duygulara sahip olduklarını belirtmektedir. Kürtlerin bir bütünlük oluşturmadıklarını ifade eden Ryan, eğer İngiliz Hükümeti onları dikkatli

bir şekilde kullanırsa Kemalizme, Bolşevizme ve diğer düzeni bozan güçlere karşı denge unsuru olarak kullanılabileceğini ileri sürmekteydi. Ryan'a göre İngiliz Hükümeti şu gerçeği hesaba katmak zorundaydı; "Ayrılıkçı Kürtler, Barış Antlaşması'nın kendilerine sınırlı bir arazi vermesi, verilen bu bölgenin büyük bir kısmının Fransız etkisi altında bulunması ve hepsinden önemlisi Ermenistan'la gelecekteki sınırlarının belirsiz olmasından dolayı oldukça güvenmişlerdir. Kürtleri birleştiren bir şey, Kürt bölgesinde bir Ermeni idaresine karşı düşmanlıktır. Onlar, sınırı tespit edecek olan Amerikalıları; fanatik Hristiyan taraftarı ve doğunun geri kalmasının sorumluları olarak telakki etmektedirler."³⁶

Türkiye'deki Hristiyanların katledileceği iddiaları, I. Dünya Savaşı'ndan beri gerek Avrupalı siyasi ve askeri temsilcilerin gerekse kamuoyunun üzerinde durduğu önemli konulardan birini teşkil etmişti. Bu iddialar Müttefiklerin Türkiye'ye yönelik baskılarının ve işgallerinin en önemli sebebinin oluşturmuş, her bir işgale gösterilen tepki yeni bir işgale ve Türkiye'ye karşı daha fazla kamuoyu baskısına yol açmıştır. Zira Müttefikler, Türkiye'nin çeşitli noktalarını işgal ederken karşılaştıkları tepkiyi, 'Hristiyanlar katlediliyor' şeklinde değerlendirmişler ve iş-

(33) İngiltere'nin ayrılıkçı Kürt liderlerini de yanına alarak otonom bir Kürdistan kurma girişimleri yönündeki bütün çabalarına rağmen, Türkiye'den ayrılmak istemeyen Kürt çoğunluğu, İngilizlere karşı silahlı ayaklanmaya varan çeşitli girişimlerde bulunmaktaydı. Amiral Robeck'in Lord Curzon'a gönderdiği 26 Aralık 1919 tarihli yazıda, Kazım Karabekir Paşa'nın Süleymaniye ve Kerkük'teki Kürtlerin İngilizlere karşı silahlı ayaklanmaya giriştiğini Harbiye Nezareti'ne bildirdiği belirtilmekteydi. Buna göre, Şeyh Mahmut, Süleymaniye ve çevresindeki köyleri ele geçirmiş, Revandız ve Erbil İngiliz kuvvetlerinden temizlenmişti. Aynı kaynağa göre, Şammar Aşireti reisi Şeyh Meşhal ve Aneze Aşireti reisi Nakibüleşraf Seyyid Mehmet, Padişah'a bir yazı göndererek, Osmanlı İmparatorluğuna bağlılıklarını ifade etmişler ve Mezopotamya, Necd ve Mean'ın Türklerden başka hiç kimsenin hükümlerini kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdi. *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 1, Doc. 117, Doc. 116'ya Ek, (170729), No: 2399.

(34) Lord Curzon ise Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde yaşayan Ermeni ve Hristiyan azınlıkların menfaatleri ile Kürt menfaatlerini uzlaştırmanın mümkün olup olmadığını araştırmak için ayrılıkçı Kürt liderleriyle görüşmeyi düşünüyordu. Curzon'a göre, böyle bir uygulamayı istemeyen veya bunu değerlendirecek kapasitede olmayan bir halka, zorla bir iyilik yapmayı teklif etmenin faydası yoktu. *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 1, Doc. 163, (E. 1776/11/44) No: 254.

(35) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 1, Doc. 118, Doc. 116'ya Ek, (170729), No: 2399.

(36) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 1, Doc. 227, 226'ya ek, (E. 12474/3/44), No: 1349.

gallerini daha da genişletmeye çalışmışlardır. Yunanlıların İzmir'e çıkartılmasına ve Samsun'un İngilizler tarafından işgal edilmesine gösterilen tepki bu değerlendirmeye örnek gösterilebilecek olaylardan yalnızca ikisidir.

Müttefikler aynı iddialarını barış görüşmeleri sürecinde de sürdürmüşlerdir. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir J. de Robeck, 1 Nisan 1920'de Lord Curzon'a gönderdiği yazıda Trakya'nın veya İzmir'in barış antlaşması ile Yunanistan'a verilmesi durumunda buradaki ve iç bölgelerdeki diğer Hristiyanların büyük tehlikeye maruz kalacağını iddia etmekteydi.

Amiral Robeck'e göre, Hristiyanlara uygulanacak baskıyı engellemede İstanbul'daki Müttefikler yeterli güce sahip değildir. Anadolu'daki tek mevcut Müttefik gücü, işgalci Yunan kuvvetleridir ve bu ordu milliyetçileri ezmek için iç bölgelere ilerlerse, Hristiyanların karşılaşıacağı tehlike daha da artacaktır.

İngiliz Yüksek Komiseri'ne göre; eğer Müttefikler şiddetli barış şartlarını milli harekete kabul ettirmeye, Yunanlıları İzmir'de bırakmaya, ayrıca onları Çatalca'ya kadar uzanan Trakya Bölgesi'ne transfer etmeye yahut Asya Türkiye'sinde büyük Ermenistan kurmaya niyetlilerse, Hristiyanları korumanın tek yolu, bütün Anadolu ve Trakya'nın Yunanlılardan ayrı Müttefikler tarafından işgal edilmesi olacaktır. Bu da Müttefiklerin şu anki durumunda pek uygun değildir ve bunun sonucu olarak Asya Türkiye'sinin iç bölgelerindeki Hristiyanları tam koruma mümkün değildir. Böyle bir durum ancak bütün kıyı bölgelerine Müttefik askeri yerleştirilerek yapılabilir. Bu uygulama Hristiyanları kıyı bölgelerine çekecek, böylece onlar buralarda daha iyi korunacak, beslenme ve diğer insani yardımlar daha kolay dağıtılacaktır.

Diğer bir tedbir de Müttefiklerin, Hristiyanlara baskı yapan veya bu baskıları önlemede başarısız olan resmi ve gayri resmi kişileri cezalandırmayı kesin olarak üstlerine aldıklarını ilan etmesidir.³⁷

Aynı yılın sonlarına doğru Kafkaslarda Bolşevik yayılmasının hızlanması ve TBMM'nin Ermenistan üzerine askerî harekât başlatması Müttefik hükümetler ve batı kamuoyu nezdinde ciddi endişelere neden olmuştu.³⁸ İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck, 10 Kasım 1920'de Lord Curzon'a gönderdiği raporda şöyle demektedir:

"...Kemalistler Ermenistan'ı aldılar. Bu bölge bizim için kaybolmuş sayılır. Batum'da da aynı tehlikeye uğramak üzereyiz. Kemalist-Bolşevik başarısından sonra milliyetçiler Sevr Antlaşmasını büsbütün reddedeceklerdir. Yunan ordusunu tam anlamıyla harekete geçirmek lazımdır. Bolşevikler Kemalistlere yardım ediyorlar..."³⁹

9 Aralık 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporunda ise; Bolşevik ve Türk ilerlemesi karşısında kritik bir noktada olan Gürcistan'ın durumuna değinilmektedir. Raporda Gürcü Hükümeti'nin tutumunu "fırtına öncesi" gergin bir bekleyiş olarak tanımlanmakta ve bu durum kendisinden büyük iki güç arasında bulunan Gürcistan'ın Rusya ve Türkiye ile iyi ilişkiler kurarak varlığını sürdürmeye çalıştığı şeklinde yorumlanmaktadır. Rapora göre Gürcistan, Bolşevik prensiplerini o kadar özümsemiştir ki, Sovyet yetkililerinin Gürcistan'a karşı düşmanca maksatlar beslemesi mümkün değildir. Diğer taraftan Gürcistan'ın, nüfusunun bir kısmı Müslüman olduğu için kendisini Türkiye'nin doğal dostu olarak değerlendirdiği de ifade edilmektedir.⁴⁰

(37) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 1, Doc. 168, (E 26 1/3/44), No: 317.

(38) Ermenilerce işgal edilen yerlerin TBMM güçlerince geri alınması batı kamuoyunda ve hükümetler nezdinde yeni tartışmalara yol açmıştı. Bir kısmı Türklere karşı Bolşeviklerle ittifak yapılmasını önerirken, bazıları da her iki tarafa da uzak durmayı ama buna karşılık Yunanistan'a verilen desteği çekerek İslam dünyasının sempatisini kazanmayı böylece hem Bolşeviklere hem de milliyetçi Türklere karşı başarılı olmayı öneriyordu. Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, s. 270.

(39) Ulubelen, *a.g.e.*, s. 270-271.

(40) *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part: II, Series B, Turkey, Iran and The Middle East (1918-1939), Editör: Robin Bidwell, Volume: 2 (The Allies Take Control, 1920-1921), University Publication of America, 1988, Doc. 99, (E.52/52/44).

9 Aralık tarihli raporda Türk milli hareketi ile Bolşevikler arasındaki ilişkiler hakkında da önemli bilgiler verilmektedir. Buna göre, milliyetçiler ile Bolşevikler arasında ilginç gelişmeler yaşanmaktadır. Resmi olmayan fakat İngiliz istihbaratı için çalışan güvenilir bir Ermeni kaynağına dayanılarak verilen bilgiye göre, Türklerin başarılı ilerleyişi ve Kars'ın düşüşü Bolşevikler için bir endişeye sebep olmamıştır. Bununla birlikte Bolşevikler, Türk birliklerinin Azerbaycan çevresindeki varlıklarının, bu bölgede bir Müslüman ayaklanmasına sebep olacağından korkmuşlardır. Çiçerin'in Mustafa Kemal'e bir nota yazdığı, Sovyet Rusya tarafından bağımsızlığı ve bütünlüğü tanınmış olan Ermeni Cumhuriyetine karşı düşmanlığın sona ermesini istediği ve ayrıca Brest-Litovsk Antlaşması'nın Bolşevikler ile Türkler arasında artık bağlayıcı olmadığını deklare ettiği söylentileri vardır.

10 Rapora göre; yukarıda verilen bilgiler doğru olmasa bile Türk ilerlemesi, Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Müslümanları tarafından hasretle beklenmektedir ve Türkler, Gürcistan ve Azerbaycan'a doğru ilerlemeyi başarırlarsa, geniş çaplı Müslüman ayaklanması kaçınılmaz olacaktır.

Gerçekte Bolşevikler, Türk milliyetçileriyle ittifakı korumak istemektedirler. Çünkü, öncelikle bu onlara önemli bir prestij sağlamaktadır ve kendilerini geniş İslam coğrafyasında İslam'ın dostu olarak tanıtmaları için teorik bir desteği ifade etmektedir. İkinci olarak bu müttefiklik, Türkiye'de kontrollerini kurmak ve Çanakkale Boğazını elde etme amaçlarına ulaşmak için Türkiye'de tutunmalarına imkân vermektedir.

İngiliz istihbarat raporunda, Ermenistan'daki işlerin gerçek durumu hakkında birçok tasdik edilmemiş, fakat az çok kesin bilgi veren rapor bulunduğu belirtilmektedir. Son hükümetin Bolşevik olmayan ve bazı raporlara göre ılımlı bir politikaya sahip olan yeni bir hükümete yerini bıraktığı bilinmektedir. Yönetimin başında Vratsion isimli kişinin ol-

duğu söylenmektedir. Rapora göre; Türklerin milli hareketinin Ermenistan'a doğru ilerlediği dikkate alınırsa, Bolşevik prensiplerini benimseme konusunda hevesli olmadıkları görülecektir. Onlar, aşırılıkları önlemişler ve var olan idarenin içyapısında hiçbir değişiklik yapmamışlardır. Genel fikir şudur: Türkler ve Bolşevikler, Ermeni konusunda ihtilafa düşecek ve bundan Ermenistan faydalanacaktır.⁴¹

16 Aralık 1920'de İngiliz istihbaratının İstanbul bürosu tarafından yayınlanan raporda ise Türk Milli Hareketi ile Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı bildirilmekte ve Ermenistan'da bir Sovyet Hükümeti'nin kurulmasıyla ilgili detaylara yer verilmektedir. Rapora göre; Türklerle Ermeniler arasındaki barış 3 Aralık 1920'de Gümrü'de imzalanmıştır. Bolşevikler, birkaç haftadır bir askeri darbeyi aktif olarak organize etmektedirler ve barış imzalandıktan hemen sonra harekete geçmişlerdir. Silin isimindeki bir Rus Bolşeviğinin idaresindeki Sovyet birlikleri kuzeyden Ermenistan'a girmişlerdir ve onların gelişi, Erivan dâhil büyük yerleşim yerlerinde bir Sovyet ilanının işareti olmuştur. Bunun üzerine devrim komiteleri kurulmuş ve Ermenistan bağımsız Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Hareketin başlangıçta kansız olduğu ve herhangi bir karşı çıkma yaşanmadan başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Rapora göre durum geçen Nisan'ın sonundaki Bakü'nün durumuna benzemektedir.

İstihbarat raporuna göre; Ermeni Devrim Komitesi Bakü'den trenle gelmiştir. Komite, Başkan Kassian ile üyeler; Moravien, Gabrelien ve diğerlerinden oluşmaktadır. Yeni yetkililer yerel prosedürü takip etmişlerdir ve "Rusya'dan Sovyet memurları gelinceye kadar" hiçbir görevlinin görevini terk etmemesi gerektiğini açıklamışlardır. Rapora göre, Sovyet görevlileri "Chrezvychaika" ve diğer Bolşevik kurumlarından seçilen kişilerden oluşacaktır. Ermeni General Dro, geçici olarak Ermeni kuvvetlerinin komutasına ge-

(41) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 2, Doc. 102, (E. 477/52/44).

tirilmiş ve Nahçıvan ile Zengezor bölgeleri Ermeni bölgeleriyle birleştirilmiştir.

Raporda, Sovyet'in ilanını takiben Kazım Karabekir'in yeni hükümete bir kutlama telgrafı gönderdiği söylenmektedir. Karabekir, bu mesajında iki halkın artık kardeş olmaları nedeniyle Türk ve Ermeniler arasında düşmanlıkların sona erdiğini bildirmiştir. Rapora göre, Kazım Karabekir'in mevcut şartlar altında göndermek durumunda bulunduğu tebrük telgrafı bir kenara bırakılırsa, Gümrü'deki barış görüşmelerinde Bolşevik temsilcisi Legrand'ın müdahalelerine şiddetle itirazından onun gelişen olaylardan pek de memnun olmadığına inanılabilir. Ona göre barış görüşmeleri sadece savaşan tarafların meselesidir ve dışarıdan müdahale yapılması söz konusu değildir.

İngiliz istihbarat raporuna göre, doğudaki Türk komutanı askeri açıdan oldukça zor bir durumdadır. Erzak kıtlığı, şiddetli soğuklar ve Bolşeviklerin Ermenistan yönetimini ele geçirerek Türk ordusunu durdurmayı planlaması en önemli engellerdir. Erivan veya Gence'nin alçak kısımlarına kadar ilerlemeyi planlayan Kazım Karabekir'in bu harekâtının engellenmiş olması onun Bolşeviklere bakışını olumsuz yönde etkilemiştir.⁴²

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Ermenistan'a karşı başarılı bir askerî hareket yapmasına ve doğu sınırı ile ilgili gerek bu ülke ile gerekse Bolşeviklerle kesin bir anlaşmaya varmasına rağmen batıda Sevr Antlaşmasının onaylanması ve Ermenilere verilecek topraklar tartışılmaya devam etmekteydi. Bu konu Sevr Antlaşması'nda değişiklik yapılmasını isteyen İstanbul Hükümeti'nin de gündemindeydi. Nitekim 28 Ocak 1921'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir. H. Rumbold'u ziyaret eden İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Safa Bey, Yüksek Komiser ile 21 Şubat'ta Londra'da toplanacak olan Konferans hakkında uzun bir görüşme yapmış ve barış antlaşmasının değiştirilmesi konusundaki hükümetin önerilerini sunmuştu.

Rumbold'un 29 Ocak 1921'de Lord Curzon'a gönderdiği rapora göre, Türk-Ermeni sınırı konusunda Safa Bey, nüfusunun %55'i ve daha fazlası Ermenilerden oluşan bölgeleri Ermenistan'a vermeye hazırdı ve Türkiye'nin bilinçli olarak değişik bölgelerdeki Ermeni nüfusunu azaltmış oldukları eleştirilerini karşılamak üzere, I. Dünya Savaşı öncesi bu bölgelerin nüfus istatistiklerinin temel alınabileceğini söyledi. Hariciye Nazırı, Türklerin çoğunluğu oluşturduğu bölgeleri Ermeni devletine vermenin açıkça adaletsizlik olduğunu düşünüyordu. O, Ermenistan için sağlanacak bir liman konusunun bazı sıkıntılar yaratacağını düşündüğünü belirtti ve tarafsızlaştırılması şartıyla Ermenistan'a Karadeniz limanına uzanan bir demiryolu hattının verilmesini ve Ermenistan ticareti için bir çıkış noktası kolaylıklarının sağlanmasını önerdi.⁴³

Rumbold'un belirttiğine göre Sefa Bey, Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesinin iki üç adamın eylemi olduğunu söyleyerek bunu bir çılgınlık olarak nitelemiş ve bu konuda bütün ülkenin suçlanamayacağını da söylemiştir. O, samimi bir şekilde Ermenilere yapılan uygulamadan üzüntü duyduğunu ifade etmekle beraber Ermenilerin, Türklerin zararına birçok gaddarlıklar işlemiş olduğunu da belirtti. Gerçekte Ermeniler Türklerin Ermenileri öldürdüğünden daha çok Türk'ü öldürmüştü.

Rumbold'un verdiği bilgiye göre; Sefa Bey daha sonra Türklerin, yönetimlerindeki Hristiyanlara yönelik uygulamalarla ilgili uzun ve bilimsel bir konuşma yaptı. O, özetle Türklerin Hristiyan tebaasına karşı her zaman adil davrandığını ve Osmanlı Devlet-

(42) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 2, Doc. 102, (E. 477/52/44).

(43) Sefa Bey aynı görüşmede Türkiye'nin güney sınırının, çoğunlukla Osmanlı halkı tarafından yerleşik bulunan Antep, Mardin, Urfa gibi bölgeleri Türkiye'ye dâhil edecek şekilde, Türkiye lehine değiştirilmesi gerektiğini, İzmir ve çevresi ile ilgili olarak da bu bölgeler halkının, yönetimine girmek istedikleri devlet konusundaki istekleri bağımsız bir komisyon tarafından araştırılabileceğini de söyledi. Sefa Bey, Trakya konusunda ise Türkiye'ye savaş öncesi sınırların verilmesini, bu olmazsa Midye-Enez hattını kabul edebileceklerini ifade etti. *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 2, Doc. 110, (E.1536/1/44), No: 108.

ti'nin Hristiyan tebaasıyla problemler yaşamasının baş sorumlusunun Rusya olduğunu söyledi. Ona göre Rusya, gelecekteki muhtemel bir Türk-Rus çatışmasında batılı güçlerin Türkiye'nin yanında yer alacağını bildiğinden Türk yönetimi altındaki Hristiyanları istismar etmeye karar vermiş ve Batılı Güçlerin Türklere sempatisini yok etmek için Müslüman-Hristiyan çatışmasını teşvik etmiştir.⁴⁴

İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold, Londra Konferansı'nın hemen öncesinde 7 Şubat 1921 tarihli raporunda ise milliyetçi liderlerin Sevr Antlaşması karşısındaki tutumu, Londra Konferansı'na gönderilecek heyet ve Mustafa Kemal Paşa'nın Ermeni meselesi dahil çeşitli konulardaki "United Telegram" basın ajansına yaptığı açıklamalarına yer vermektedir. Bu açıklamaların Ermeni meselesi ile ilgili kısmını şu şekilde özetlemek mümkündür.

"...Milletlerin kendi kaderlerini belirleme hakkı prensibine dayanan Türkler, Ermenilerle barış imzalamıştır. Ermenilere katliam yapıldığına dair söylentiler asılsızdır. Türkler, gerçeğin tam olarak ortaya çıkması için tarafsız bir komisyonun Türkiye'de serbestçe araştırma yapmasını kabul etmektedir. Ayrıca Yakındoğu Amerikan Yardım Komisyonu'nun son dönemde hazırlamış olduğu raporların da okunması gerçeği görme konusunda yardımcı olacaktır.

Esasında katliamlar geniş oranda Türk nüfusuna karşı Ermeniler tarafından uygulanmıştır. Bu katliamı ispat edecek çok sayıda belge orta koymak mümkündür..."⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bu açıklamaları değerlendiren İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold, Mustafa Kemal'in Ermenilerin Türklere büyük bir katliam yaptığı iddiasını dikkate değer bulmaktadır. Rumbold'a göre; Ermeni ve Rumlara yönelik bu gibi iddialar, Türk propagandasının önemli bir ürünüdür ve savaş dönemindeki Türklerin anti-Hristiyan politikasını kınama ile birlikte, onu hemen hemen haklı çıkaracak ge-

rekçeler ileri sürerek Rum ve Ermenilerin de katliamlardan sorumlu olduğunu ifade etme yönünde bir eğilim vardır.⁴⁶

İngiliz Yüksek Komiserinin ve kontrol subaylarının Türkiye'de Ermenilerin Avrupa'da propaganda edildiği kadar sıkıntı içersinde olmadığını, nüfuslarıyla ilgili iddia edilen rakamların çok abartılı olduğunu bizzat gözlemledikleri, hatta bu tespitlerini bazı raporlarında ifade ettikleri halde Türkiye ile ilgili genel değerlendirme raporlarında Ermenilerin büyük sıkıntılar çektiği, mevcut durumun iyi olmadığı, aynı durumun Rumlara için de geçerli olduğu iddia edilmektedir. Örneğin; 14 Mart 1922 tarihli bir değerlendirme raporunda, 30 Ekim 1918'de imzalanan mütarekenin bir sonucu olarak azınlıklara uygulanan işkencenin bir süreliğine durduğu, bu işkencelerde binlerce Rum ve Ermeninin öldürüldüğü ya da sürgün edildiği ve bu trajedi üzerine Avrupa'da birçok kitap yazıldığı ifade edilmektedir.

Yine aynı raporda Hristiyanlara uygulanan baskının 1919 Mayıs'ından itibaren tekrar başladığı, bu olayların 1920 ve 1921'de artarak devam ettiği, Pontus bölgesinde ve Kilikya'da yaşayan Hristiyanlar için hayatın çekilmez bir hal aldığı, Karadeniz kıyılarında Türk çetelerin Rum ve Ermeni köylere saldırdığı, güneyde özellikle Maraş'ta birçok Ermeni evinin yıkıldığı, kadın ve çocukların öldürüldüğü, binlercesinin göçe zorlandığı yazılmaktadır.⁴⁷

Bu arada TBMM Hükümeti'nin doğuda ve batıda elde edilen askeri ve siyasi başarılarla Anadolu için tek söz sahibi haline gelmesi İtilaf devletleri arasında yeni anlaşmazlıklara neden olmuş, Ermenilere bırakılacak toprak ve manda meselesinde karşılıklı suçlamalarda bulunulmaya başlanmıştır. Örne-

(44) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: II, Doc. 110, (E. 1536/1/44), No: 108.

(45) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: II, Doc. 116, (Doc.115'e ek).

(46) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 2, Doc. 115, (E. 2021/1/44), No: 146.

(47) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 3, Doc. 44 (E. 3148/19/44),

ğin İngiltere, Fransa'ya Ankara Antlaşması'nı kendilerinin onayını almadan imzaladığı ve yıllardır bölgede İtilaf devletlerine yardımcı olan Ermenilerin hayatını tehlikeye soktuğu için tepki göstermişti.⁴⁸

Ermenilerle ilgili İngiliz Yüksek Komiserliği raporlarına yansıyan haberlerden biri de mütarekenin imzalanışından beri başta İstanbul olmak üzere işgal veya kontrol altında bulunan hemen her yerde suçlarına bakılmaksızın çok sayıda Hristiyanın serbest bırakılması, buna karşılık yine çok sayıda miliyetçinin 1915 tehcirinde rol oynadığı gerekçesiyle tutuklanmasıdır.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir Horace Rumbold, İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile yaptığı görüşme ile ilgili 6 ve 24 Ağustos 1921 tarihlerinde Lord Curzon'a gönderdiği yazılarda, Hariciye Nazırından Anadolu'da Ankara Hükümeti'nin talimatıyla tutuklanan İngiliz subaylarının ve Boğazlar çevresinde Türk köylerini yağmalayan Rum ve Ermeni çetelerinin serbest bırakması istenmekteydi. Rumbold, aynı yazılarında A. İzzet Paşa'nın, İngilizlerce tutuklanan Türklerin serbest bırakılması talebini ise; bu kişilerin tehcir olayında yer aldıkları ve İngiliz tutuklulara kötü davrandıkları gerekçesiyle reddettiğini söylemektedir.⁴⁹ Genelde barış antlaşması ve iktisadi meselelerin konuşulduğu bu görüşme kaydının tutuklamalarla ilgili kısmında şöyle denilmektedir:

“...Daha sonra İzzet Paşa ile Osmanlı Hristiyanlarının Yalova ve Gemlik bölgesi ve çevresindeki Müslümanların mallarını yağmalamak ve çalmaktan dolayı süregelen tutuklanmaları hakkında konuştum. İzzet Paşa tutuklanmış kişiler hakkında delil toplamanın zor olduğunu kabul etti. Bende bu koşullar altında serbest bırakılmaları gerektiğini söyledim. Kendileri birçok Türk'ün Ermenilere taşkınlık suçlamalarından beri hapiste olduğunu söyledi. Bu Türklerle alakalı hiçbir kanıt elde edilebilir değildir. Durumlar eşit

olduğundan onların da salıverilmesi gerektiğini düşünmektedir. İzzet Paşa pazarlık havasında bir öneride bulunuyor gözüktüğünden söylemi üzerine düşünmem gerekli diye cevaplandırdım. İki grubu benzeştirmeyi kabul edemeyeceğimi ve haklarında hiçbir delil bulunmayan Osmanlı Hristiyanlarının salıverilmesine dair talebimi elde etmem gerektiğini ileri sürdüm...”⁵⁰

İngiliz Yüksek Komiserliği raporlarında Türk basınında çıkan Ermenilere dair haberler ve alınan tedbirler de yer almaktaydı.⁵¹ Mütareke döneminde İstanbul gazetelerinden bazıları milli hareket karşısında yer alırken ve Ermeni meselesi konusunda İttihatçıları suçlarken, basının diğer büyük kısmı milli hareketi desteklemekteydi.

İngiliz Yüksek Komiserliği raporları İstanbul basınının Müttefik Devletler tarafından sıkı bir sansüre tabi tutulduğunu göstermektedir.⁵² Basında yer alan Ermeni meselesi ile ilgili raporların birinde Yüksek Komiser Rumbold, İstanbul basınının barış şartlarına ve milli harekete yaklaşımına değinmekteydi. 2 Mayıs 1922 tarihli bu raporda Tasvir-i Efkâr gazetesinin Ermenilere karşı yaklaşımı sert bir şekilde eleştirilmekte ve şöyle denilmektedir:

“...Tasvir-i Efkâr gazetesinin içinde bulunduğu utanç verici diğer bir yol ise; Ermenilere karşı tutumudur. Bu gazete son zamanlarda Ermenilere karşı saldırılarını daha da artırmıştır. Gazetelerin sansürlenmesinden birinci derecede sorumlu olan Fransız yetkililerin çok gevşek davranması nedeniyle

(48) FO. 371-9176/E10937/44.

(49) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: II, Doc. 255, (E 9284/143/44), No: 739; *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: II, Doc. 258, (E 9779/1/44), No: 785.

(50) *British Documents on Foreign Affairs*, Volume 2, Doc. 258, (E 9779/1/44), No: 785.

(51) Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Cilt: IV, Ankara, 1984, s. 235.

(52) İngilizler Osmanlı kamuoyu üzerindeki baskılarını artırmak için 22 Kasım 1918'de basına sansür uygulanmasına karar vermişler ve bu kararlarını Osmanlı Hükümetine kabul ettirmişlerdi. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbîhiye Nezareti Kalem-i Mabsus Müdüriyeti*, 50-1/33; Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken I*, Ankara, 1959, s. 13; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara, 1989, s. 6.

sansür komitesinde yer alan İngiliz delegeyi bu meseleye önem vermesi konusunda yönlendirmek zorunda kaldım.”⁵³

Sonuç

Raporlardan da anlaşılacağı üzere Ermeni meselesi, Mütarekeden hemen sonra İstanbul'a gelen İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı ve Yüksek Komiserliği'nin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri olmuş ve Kars'tan İstanbul'a, Trabzon'dan Maraş'a kadar Türkiye'deki hemen bütün Ermenilerle yakından ilgilenmişlerdir. İngiliz kontrol subayları İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını özellikle bu konu üzerinde yoğunlaştırmışlar, Türk milli hareketini de daha çok bu konuda takip etmişlerdir.

Başta İstanbul olmak üzere hemen bütün kontrol bölgelerinde yardımcılarını Ermeni ve Rumlardan oluşturan İngiliz kontrol subayları, raporlarını onlardan ve diğer gayrimüslim vatandaşlardan aldığı haberlere dayanarak hazırlamışlar, gayrimüslimlerin Türklerin baskı ve tehdidi altında olduklarını yazmışlardır.

İngiliz kontrol subayları İstanbul'da hükümete Ermeniler ve diğer konularla ilgili özellikle adli ve idarî anlamda (Ermenilerin istediği kişilerin tutuklanması, Ermeni tutuklularının serbest bırakılması, idarî ve sosyal tasarrufların Ermeniler lehinde kullanılması gibi) olmak üzere istedikleri her şeyi yaptırırken Anadolu'da yerel idarecilere karşı makam, mevki ve hukuk tanımaz bir tutum içerisinde olmuşlardır.

İngiliz Yüksek Komiserleri veya askerî temsilcileri, Maraş'ı işgal eden Fransız ordusunda yer alan Ermenilerin Türk köylerini yakıp yıktığı, binlerce sivil insanı katlettiği, yine Doğu Anadolu'da ve Doğu Karadeniz'deki Ermeni nüfusunun Türklere oranla çok çok az olduğu şeklinde zaman zaman hükümetlerine ters düşen ve Ermeni iddialarını geçersiz kılan raporlar da yazmışlardır. Ancak bu

raporlar İtilaf Hükümetleri'nin ve Avrupa kamuoyunun konuya bakışını pek etkilememiştir.

Bibliyografya

I. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbiliye Nezareti Kalem-i Mabsus Müdüriyeti

The National Archives, Public Record Office, Foreign Office

Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi.

II. Resmî Yayınlar ve Basılı Dokümanlar

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part: II, Series B, Turkey, İnan and The Middle East (1918-1939), Editör: Robin Bidwell, Volume: 1 (The End of The War,), University Publication of America, 1988.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part: II, Series B, Turkey, İnan and The Middle East (1918-1939), Editör: Robin Bidwell, Volume: 2 (The Allies Take Control, 1920-1921), University Publication of America, 1988.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part: II, Series B, Turkey, İnan and The Middle East (1918-1939), Editör: Robin Bidwell, Volume: 3 (The Turkish Revival, 1921-1923), University Publication of America, 1988.

Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk I*, Ankara, 1992.

Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk IV*, Ankara, 1984.

III. Kitaplar ve Makaleler

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, İstanbul, 1992.

Arıburnu, Kemal, *Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Ankara, 1997.

Ata, Feridun, *İşgal İstanbul'unda Tebcir Yargulamaları*, Ankara, 2005.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk I*, İstanbul, 1989.

(53) Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk IV*, s. 254.

Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, 2008.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi I, Erzurum Kongresi*, İstanbul, 2008.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi II, Sivas Kongresi*, İstanbul, 2008.

Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken I*, Ankara, 1959.

İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, Cilt: VI, Ankara, 1974.

Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara, 1989.

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri* (Çev.: Cemal Köprülü), Ankara, 1991.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz I*, İstanbul, 1993.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993.

Meram, Ali Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişki-*

leri Tarihi, İstanbul, 1969.

Okur, Mehmet, "İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki Faaliyetleri, Osmanlı Hükümetleri Üzerindeki Baskıları ve Hükümetlerin Tutumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIX, Kasım 2003, Sayı: 57, s. 1133-1156

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III, TBMM'den Sakarya Savaşı'na, (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*, Ankara, 1995.

Satan, Ali, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)*, İstanbul, 2010.

Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerinde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 2007.

Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, Ankara, 2008.

Ulubelen, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1982.

Selçuk Ural, "Ermenilerin ve İngilizlerin Vilayet-1 Şarkiyeye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Önlemler", *Atatürk Dergisi*, IV/1, (Ocak 2004), s. 107-130.